

ЛЕМІШ Н. О.

З ІСТОРІЇ ПЕРШИХ ПОСІБНИКІВ З ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛ СТАНОВЛЕННЯ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

У статті проаналізовано наукову розвідку Ф. Русанова як джерело документознавчих досліджень; з'ясовано її значення для розвитку науки про документ; у досліджуваній автором статті роботі зосереджено увагу на перших спробах уніфікації технологічного процесу створення та організації роботи з документами; розроблено початки теорії діловодства як фундаментальної основи для роботи з управлінськими документами, узагальнено правила організації документообігу, проаналізовано видовий склад документів установи, визначено спільне у їх структурі, порядку організації роботи з ними, підведено окремі випадки практики роботи з документами до певного теоретичного рівня - наукового документознавчого аналізу, що є цінною науковою базою для проведення теоретичних документознавчих досліджень та визначення подальших шляхів розвитку документальних процесів на сьогодні.

Виходячи з того, що одним з напрямів досліджень історичного документознавства є виявлення закономірностей історичного розвитку й функціонування документів, аналіз технології роботи зі службовими документами (тобто опрацювання питань теорії документа), дослідження першоджерел документознавства є на часі. Серед таких першоджерел в документознавчих дослідженнях чільне місце посідають "азбуки-прописи для писцов", "формулярники", "письмовники", "титулярники", "письмоводителі", "секретари-письмоводителі", "всеобщие секретари", "руководства", "кабинетные секретари", "всеобщие стряпчие", "канцелярские самоучители", у яких зафіксовані правила, норми, рекомендації тощо, спрямовані регламентувати та регулювати різні способи роботи з документами. Прикладом таких регламентаційних форм є "письмовники", "руководства", "самоучители" початку ХІХ ст. Саме їх появу пов'язують з початком виокремлення теоретичних знань про документ від діловодної практики.

Мету цієї статті авторка вбачає в розкритті значення розвідки Ф. Русанова як студії документознавчої тематики першої половини ХІХ ст., та його вплив на подальший розвиток науки про документ.

На сьогодні існує чимало наукових праць, присвячених питанням аналізу першоджерел документознавства: історії документа, діловодства, а відтак й історичного документознавства. Відомим є підхід В. Н. Автократова, В. Д. Банасюкевич, А. М. Сокової до визначення документознавства як історичної дисципліни. Згадані дослідники пропонували розглядати документознавство як науку, що виникла в результаті розвитку теорії та практики діловодства [1]. Власний погляд на джерельну базу формування науки про документ висловив М. Т. Лихачов, визначаючи її як дисципліну, що витокami сягає теорії діловодства та розглядає проблеми визначення ролі та місця діловодства в апараті управління, функції документів в управлінській діяльності тощо [9]. Історії формування документознавства в Російській імперії

Леміш Наталія Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Конотопського інституту Сумського державного університету

присвятила свою однойменну працю В. В. Бездрабко [2]. Дослідниця цілком слушно наголошує на важливості розгляду "історико-генетичних студій для розуміння змісту класичного документознавства... , що допоможе захистити та вберегти її дисциплінарну самість" [2, с. 56]. Серед перших фахових праць, у яких "узагальнювалися результати практичного діловодства, розроблялися початки його теорії", авторка називає та аналізує працю В.М. Вельдбрехта з причини відсутності нині "спеціальних розвідок, які б розкривали значення його студій" [2, с. 62].

У коло досліджень сучасних російських документознавців - А. Ю. Конькової [6], Т. В. Кузнєцової [7] та В. Ф. Янкової [14-16] - теж потрапили питання щодо джерел формування документознавчої науки. Вони дослідили вплив "письмовників" на розвиток документної практики, на формування підвалин уніфікації документів, на створення умов для її удосконалення.

До дослідження джерел документознавчих студій звертається не вперше й авторка цієї статті. Так, у поле попередніх документознавчих досліджень уже потрапляли давні пам'ятки українського походження [8]. Дослідження побутування таких джерел допомагають у вивченні початків закладення уніфікації форми документів, а також у визначенні їх ролі в становленні діловодства від найдавніших часів.

Появу "теоретиків", що узагальнювали б практику діловодства та починали розробляти її теорію, пов'язують з початком XIX ст. - часом усвідомлення важливості правильної організації ділових процесів. Серед таких "перших теоретиків" більшість науковців називають прізвища М. Л. Магницького [11], М. В. Варадінова [3-4] та В. М. Вельдбрехта [5], на жаль, майже не згадуючи ім'я протоколіста Зарайської дворянської опіки Ф. Русанова та його роботу "Канцелярский самоучитель, или краткое руководство к познанию делопроизводства присутственных мест, с прибавлением форм переписки и канцелярских документов" (1839 р.) [13]. Про затребуваність та високий науковий рівень зазначеної розвідки свідчить рецензія, уміщена на сторінках відомого в Російській імперії в XIX ст. науково-літературного та політичного журналу "Отечественные записки", із схвальним відгуком як щодо змісту, призначення цього видання, так і щодо його якості та оформлення: "Книга очень - дельная, очень - полезная, особенно для молодых людей, вступающих в гражданскую службу и незнакомых с ее формами, книга, написана умно, отчетливо и без претензий. Издание очень опрятное, бумага хорошая, шрифт прекрасный, каким отличается только в Москве типография Степанова. Следовательно, многие скажут спасибо автору ее" [12].

Ф. Русанов не без іронії пояснює назву своєї праці: "Название самоучитель, кажется, ясно показывает, что ученик может быть сам для себя и учитель, то есть учиться без учителей; так стало быть книга самоучитель есть учитель! Как это хорошо и дешево!... Вечная память тому, кто первый выдумал самоучители!" [13, с. 43].

Мету створення "самоучителя" автор зазначає ще у "Предуведомлении": "... составлена для тех собственно канцелярских служителей, которые, вступая в гражданскую службу, начинают только учиться делопроизводству, и часто встречают в этом затруднение" [13, с. 3].

Розвідка має чітку структуру, підпорядковану меті її створення: навчити працювати молодих канцеляристів з документами - від навичок складання

окремих видів документів, організації роботи з ними в реєстраційних формах "исходящих бумаг", до прядку передачі справ до архіву [13, с. 76, 89]. Тобто площина, що охоплюється дослідженням - від подачі визначення різних видів управлінських документів, особливостей їх створення, використання до аналізу роботи з ними в установі. Отже, схематично "Канцелярський самоучитель" складається з двох частин: теоретичної (з практичними порадами канцеляристам-початківцям) і суто практичної. У першій частині Ф. Русановим розроблено початки теорії діловодства як фундаментальної основи для роботи з управлінськими документами, узагальнено правила організації документообігу (розділ I-VI). Виходячи з методів та способів, що застосовує автор при подачі діловодної інформації, він визначає діловодство як певну науку, хоча конкретної назви їй не дає, називаючи "образование в науках", тим самим зараховуючи до них "делопроизводство", ставлячи знання з діловодства поряд з логікою та словесністю [13, с. 5-6].

Автор хоч і не визначає (теоретично не обґрунтовує) поняття "діловодство", однак широко аналізує його зміст: визначає схему документообігу, дає визначення різним видам документів, показує, "каким образом составляются бумаги и какое между ними различие" [13, с. 10].

Дослідник не тільки теоретично обґрунтовує технологічний процес створення та організації роботи з документами, а й звертає увагу на важливість мовного оформлення документа - його "содержания", "дабы не дать повода к вопросам и недоразумениям, и не замедлит тем исполнения" [13, с. 20]. Такий підхід розкриття питань діловодства ставить в один ряд працю Ф. Русанова з "Кратким руководством..." (1835 р.) М. Л. Магницького, у якій дослідник досить широко аргументує необхідність оволодіння "деловым и государственным слогом" чиновників, які вступають на державну службу [11, с. 9]. Усі роди письмових та багатьох усних зносин у ланках державного управління М. Л. Магницький визначає предметом ділової словесності, а до предмета державної словесності дослідник відносить безпосередньо мову документів, що виходять від головної державної особи імперії. На незнання правил ділової мови та негативні наслідки від цього у подальшому наголошує Ф. Русанов, зазначаючи, що "вместо того, чтобы изложить какое-либо требование в нескольких строках, пишется целая тетрадь, так что и не скоро доберешься, в чем дело" [11, с. 21].

Незважаючи на розгорнуті теоретичні пояснення, дослідження має практичний характер, адже Ф. Русановим робиться спроба у другій (умовній - авт.) частині уніфікувати технологічний процес створення та організації роботи з документами - "порядок делопроизводства": "Внимательный канцелярский служитель... должен замечать порядок делопроизводства и стараться находить, почему это делается так, а это иначе, и сам собою приучаться к делопроизводству" [13, с. 42]. Автор все ж таки більше схиляється до думки, що, крім отриманих теоретичних знань, "учиться делопроизводству" потрібно "самоучкою", тобто набуваючи практичних навичок, а саме: "... читать всякого рода производящие дела, а еще лучше их решения, вникать в их сущность, разбирать подробно все обстоятельства, обсуживать каждый предмет и определять, почему это делалось так, а это иначе; разбирать с чего каждое дело началось, какой в оном главный предмет, как оно производилось, почему переходило из одного места в другое, и так далее" [13, с. 43-44].

Безпосередньо організація роботи з документами докладно висвітлюється автором, починаючи з сьомого розділу:

Глава VII. О вступлении дел.

Глава VIII. О движении дел в канцелярии.

Глава IX. О выписках и докладных записках.

Глава X. О движении дел в присутствии и решениях.

Автор подає методичку створення та організацію роботи з документами для молодих канцеляристів:

- "начальные занятия" - ознайомлення зі створенням "исходящих бумаг";
- робота з реєстраційними формами;
- створення документів за зразками;
- "собственное сочинение бумаг";
- "чтение законов" [13, с. 77-87].

Слід особливо відзначити той факт, що Ф. Русанов не просто аналізує видовий склад документів установи, а узагальнює, визначає спільне у їх структурі, порядку організації роботи з ними, надає максимум порад щодо створення самих документів, грамотного заповнення реєстраційних форм, тобто підводить окремі випадки практики роботи з документами до певного узагальненого (уніфікованого) теоретичного рівня - наукового документознавчого аналізу. Особливо це помітно з побудови додатків до "Самоучителя". У них не просто наведені приклади готових зразків документів чи заповнених реєстраційних форм (наприклад, як зустрічаємо пізніше в роботі В. М. Вельдбрехта), автор покроково описує дії, необхідні для успішного створення того чи іншого документа (порядок розташування реквізитів, мовне оформлення та змістове наповнення текстової частини документа тощо), чи заповнення реєстраційної форми, наприклад: "писать в чем именно состоит дело", "писать, что именно оказалось", "писать содержание дела", "следует писать..." тощо.

Тому, переходячи на сучасну термінологію, автор одним з перших закладає початки теоретичних знань про документ - документознавства.

Діючу на початок XIX ст. систему діловодства на сьогодні прийнято називати виконавчою, або міністерською. Основою державотворення вважалася політика "єдиноначалія" з ієрархічною побудовою системи державної влади. Такі зміни в системі управління, викликали, безумовно, й зміни в процесах створення та організації роботи з документами. Розуміючи це, автор неабияку увагу у своїй праці приділяє питанням розподілу повноважень чиновників різних гілок влади, посилаючись на відповідні статті діючого законодавчого акта - "Свода Учреждений Губернских". На прикладах аналізу документів, їх видів, способів використання автор показує ієрархію відносин установ, зауважує, що їх залежність цілковито визначається ступенем влади, що надається установі, та її підпорядкуванню. Розкриваючи питання розподілу влади в державі, автор показує місце управлінських структур рівня губернії у загальній ієрархії "присутственных мест", зосереджуючи свою увагу лише на діловодстві саме таких місць губернського та повітового управління. Таким чином, Ф. Русанов показав, як працює документно-комунікаційна система через вертикаль влади та горизонталь губернських установ, а саме: навів засоби передачі документної інформації та систему інститутів, які включені в цю сферу діяльності, що є нині науковим

полем дослідження історичного документознавства.

Схожою за метою, побудовою, читацьким призначенням до досліджуваної нами роботи є наукова розвідка В. М. Вельдбрехта, що побачила світ значно пізніше - 1854 р. Однак В. М. Вельдбрехт обирає дещо інший спосіб викладу матеріалу: не від аналізу окремих видів документів (як у Ф. Русанова), а через визначення повноважень чиновників канцелярій та організацію їх роботи з вхідними, вихідними та внутрішніми документами, а лише потім переходить до розкриття особливостей створення тих чи інших видів документів. Дослідження В. М. Вельдбрехта відрізняється більш чітким викладом в теоретичній частині та розширенням об'єкта дослідження в практичній - не тільки для канцелярії "присутственных мест", а й "начальствующих лиц" [5, с. 5]. Дослідник дійсно свої теоретичні міркування щодо діловодства називає початками науки, сподіваючись, що "приложение общих начал к частным явлениям покажет степень их основательности и достоинства поместиться в область науки" [5, с. 4].

Отже, аналізуючи такі розвідки з погляду джерел документознавчих студій, отримуємо, по-перше, певне уявлення про рівень роботи з документами, способи документування, культуру діловодства тієї чи іншої епохи. Адже саме такі "самоучители", "письмовники" тощо є цінними розвідками, що регулювали різні напрями, способи та форми роботи з документами. По-друге, розглядаючи процес формування будь-якої науки (не є винятком і документознавство - авт.) як діяльність щодо отримання нового знання у вигляді теоретичного опису, схеми технологічного процесу тощо, слід звернути увагу на те, що Ф. Русанов, хоч і не називає діловодство наукою, однак переводить у своїй роботі набутки емпіричного (практичного, на основі досвіду) знання на науковий теоретичний рівень. Адже усі теоретичні дисципліни так чи інакше сягають своїми історичними коренями в практичний досвід. Слід наголосити, що дослідження невідомих до сьогодні сторінок джерельної бази історичного документознавства дозволяє сприймати цю досить молоду науку як самостійну і ні в якому разі не ототожнювати її як теоретичну частину історії діловодства.

По-третє, такі джерела на сьогодні є також цінною науковою базою для проведення теоретичних документознавчих досліджень (виявлення джерел становлення самої документознавчої науки), удосконалення сучасної практики організації роботи з документами та визначення подальших шляхів розвитку документальних процесів.

1. Автократов В. Н. Основные направления развития документоведения / В. Н. Автократов, В. Д. Банасюкевич, А. Н. Сокова // Теоретические проблемы документоведения: Тез. докл. и сообщ. к теор. семинару (март 1975 г.) / ВНИИДАД. - М., 1975. - С. 35-56.

2. Бездрабко В. В. До історії формування документознавства в Російській імперії / В. В. Бездрабко // Студії з архівної справи та документознавства / В. В. Бездрабко. - К., 2011. - Т. 19. - С. 56-78.

3. Варадинов Н. В. Делопроизводство: руководство к составлению всех родов деловых бумаг и актов по данным формам и образцам / Н. В. Варадинов. - 2-е изд. / по совр. законодательству изм. - СПб., 1873. - Ч. 1: Теоретическое делопроизводство. - 258 с.

4. Варадинов Н. В. Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегиальному и одиночному письмоводству, к составлению всеправительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел, с приложением к оным образцов и форм / Н. В. Варадинов. - СПб., 1857. - 592 с.

5. Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. - СПб., 1854. - 122 с.
6. Конькова А. Ю. Письмовники XIX в. как руководство к составлению деловых писем и бумаг // Секретарское дело. - 1997. - №3. - С. 105-113.
7. Кузнецова Т. В. Архив начинается с делопроизводства / Т. В. Кузнецова // Делопроизводство. - 2009. - № 2.
8. Леміш Н. О. "Старовинний малоросійський письмовник" як історична пам'ятка та джерело документознавчих студій / Н. О. Леміш // Збірник наукових праць: "Пам'ятки". - Київ, 2010. - Т.11. - С. 150-155.
9. Лихачёв М. Т. Вопросы взаимосвязи документоведения с другими научными дисциплинами / М. Т. Лихачёв // Материалы Всесоюзной науч. конф. "Архивы СССР периода развитого социалистического общества" (Москва, 3-4 окт. 1978 г.) / ВНИИДАД. - М., 1979. - Ч. 1. - С. 237-244.
10. Лихачёв М. Т. Документоведение в системе других наук и отраслей знания / М. Т. Лихачёв // Теоретические проблемы документоведения: Тез. докл. и сообщ. к теор. семинару (март 1975 г.) / ВНИИДАД. - М., 1975. - С. 57-68.
11. Магницкий М.Л. Краткое руководство к деловой и государственной словесности для чиновников, вступающих в службу / М.Л. Магницкий. - М., 1835. - 108 с.
12. Рецензия на книгу: Русанов Ф. Канцелярский самоучитель. - М., 1839 // Отечественные записки. - Том 4. - 1839 г.
13. Русанов Ф. Канцелярский самоучитель, или Краткое руководство к познанию делопроизводства присутственных мест, с прибавлением форм переписки и канцелярских документов / Соч. Федор Русанов, Рязан. губ. Зарайск. двор. опеки протоколист, Ф. Русанов. - Тип. Н. Степанова, 1839.
14. Янковая В.Ф. Русское делопроизводство в сборниках образцов документов конца XVII-начала XX вв. / В.Ф. Янковая // Сов. архивы. - 1989. - № 4. - С. 23-31.
15. Янковая В. Ф. Писать по образцам (о роли письмовников в русском делопроизводстве) / В. Ф. Янковая // Секретарское дело. - 2002. - № 1. - С. 79.
16. Янковая В.Ф. Русские письмовники конца 18-начала 20 века как система образцовых текстов / В.Ф. Янковая // Унификация систем документации: история, современное состояние, перспективы. - Главрархив СССР, ВНИИДАД. - М., 1989. - С. 59-72.

Леміш Н. А. ИЗ ИСТОРИИ ПЕРВЫХ ПОСОБИЙ ПО ДЕЛОВОДСТВУ КАК ИСТОЧНИКОВ СТАНОВЛЕНИЯ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

В статье проанализирована научная работа Ф. Русанова как источник документоведческих исследований; выяснено ее значение для развития науки о документе; в исследованной автором статье работе сосредоточено внимание на первых попытках унификации технологического процесса создания и организации работы с документами; разработаны начала теории делопроизводства как фундаментальной основы для работы с управленческими документами, обобщены правила организации документооборота, проанализирован видовой состав документов учреждения, определено общее в их структуре, порядке организации работы с ними, подведены отдельные случаи практики работы с документами до определенного теоретического уровня - научного документоведческого анализа, что является ценной научной базой для проведения теоретических документоведческих исследований и определения дальнейших путей развития документационных процессов на сегодня.

Lemish N. O. HISTORY OF THE FIRST MANUAL ON DOCUMENTATION AS A SOURCE OF FORMATION OF SCIENCE PAPER

In the article is made an analysis of the scientific work of F. Rusanov as a source of documental research; clarified its significance for the development of the science of the document. The study focuses on the first attempt to unify the process of creation and organization of work with documents; it develops the early theories of documentation as the fundamental framework for management documents. It is generalized the rules of workflow; analyzed the species composition of the documents of the institutions, defined the common in their structure and the organization of work with them. Individual cases of practice working with documents is brought up to a certain theoretical level - scientific documental analysis, which is a valuable scientific basis for theoretical documental research and identifying further ways of development of documentation processes today.